UDK 355.48(497.8)(049.1)

Историјски записи, година XCIX, 1–2/2026

Zoran GUDOVIĆ*, zgudovic56@gmail.com

PRIKAZ CRNOGORSKIH PARTIZANA U PROGLASIMA: NEKI IZVODI IZ ANTIFAŠISTIČKOG BIĆA CRNE GORE

ABSTRACT: *The four-year freedom struggle of the Montenegrin Partisans during the Second World War, as an expression of organized subordination within a system of command, confirmed the emergence of a serious and structured society. This struggle represented a comprehensive form of resistance armed, cultural, informational, and otherwise against Italian and German fascists and their domestic collaborators. The author demonstrates that the struggle for unity within the movement, strategies for mobilizing the masses, political work, various training programs, and combat tactics together constituted an indivisible system within the broader vision of resistance and ultimate liberation. The Montenegrin Partisans are presented through a selected corpus of proclamations, orders, and wartime analyses preserved in the existing documents of the National Liberation Movement. These sources also include acknowledgments by the Italian command, which recognized the Partisans as highly intelligent and, for their time, remarkably well-educated fighters. Nevertheless, the author also highlights certain weaknesses of the movement, deliberately abstracting from commonplaces and well-known events.*

KEY WORDS: *Montenegro, Partisans, proclamation, enemy losses, weaknesses.*

* Profesor na Visokoj školi strukovnih studija za vaspitače i poslovne informatičare „Sirmijum“, Sremska Mitrovica (Srbija). Akademsko zvanje: naučni saradnik – Institut za kriminološka i sociološka istraživanja, Beograd. Professor at the Higher School of Vocational Studies for Educators and Business Informatics „Sirmium“, Sremska Mitrovica (Serbia). Academic title: research associate – Institute for Criminological and Sociological Research, Belgrade

Uvod

Tokom cijelog trajanja oslobodilačkog rata (1941–1945), okupacione snage u Crnoj Gori dolaze do spoznaje da pred sobom nemaju nikakve „šumske razbojnike“, već ozbiljnu vojsku čiji se organizacioni oblici svakodnevno razvijaju. Oprez neprijatelja i njegovi gubici, imali su za posljedicu predah partizana između borbi i iskorišćenost vremena na maksimalno racionalan način. Sporadično i nekontrolisano „puškaranje“ koje podstiče prozaična filmska industrija poslije rata, ustupili su mjesto sistemskom pristupu četa i bataljona, da razvijaju kulturu vojevanja prema datim okolnostima. Partizani su slijedili duhovnu vertikalu koja se odnosila na sve ono što se uklapalo u vrijednosni sistem njihove borbe. U tom smislu, proslavljali su određene praznike i obilježavali važne datume proistekle iz ličnog, najčešće tragičnog sjećanja.

1 Kulturni život partizana

Sukladno okolnostima koje su to dozvoljavale na slobodnim i oslobođenim teritorijama, borci su održavali razne kulturne manifestacije jačajući duh slobode i zajedništva. Crnogorski partizani nisu propuštali obilježavanje važnijih datuma. Kroz cijelo razdoblje NOB-a, redovno su proslavljali Međunarodni praznik rada, 1. maj, i Dan ustanka naroda Crne Gore, 13. jul. Takva posvećenost značenju svih praznika koje su proslavljali bila je fascinantna. U Pljevljima su održavane komemoracije palim borcima, proslava godišnjice Oktobarske revolucije u Rusiji, parade sa strojevim korakom pred narodom. Godine 1943. partizani na Pelevom Brijegu[1] takođe slave Dan Oktobarske revolucije. Interesantno je podvući da je bilo dječaka životne dobi od 14 do 16 godina koji su pred Drugi svjetski rat pokazivali zavidno znanje o suštini i detaljima Pariske komune i Oktobarske revolucije. Pojedini mladi ljudi su teško podnijeli poraz republikanske Španije iskazujući spremnost da životom plate njenu slobodu i snažnu naklonost prema idealima pravednog društva.

Sadržaj kulturnog života u Crnoj Gori tokom NOB-a bile su zidne novine, razni recitali, šaljivi skečevi kojim su se ismijavali špijuni[2] i fašistički poredak, te kazivanja o podvizima nekih boraca. Podvizi boraca su dovođeni u vezu s narodnim junacima o kojima se vodila živa debata, predstavljali dijelovi iz „Gorskog vijenca“, pjevalo uz gusle itd. Bataljonska konferencija je bila neka vrsta najvišeg organa upoznavanja boraca o aktuelnim događajima i zanimljivostima iz borbe. Na njoj su čitani najbolji tekstovi koje

[1] Naselje u opštini Podgorica.

[2] Nositi stigmu špijuna u Crnoj Gori, čak i ako to nije sigurno – gore je nego biti sam đavo.

su borci prethodno ostavljali na zidnim novinama, vođene diskusije. Poslije teških borbi, moralnu ljekovitost rodoljuba upotpunjavale su horske pjesme s patriotskim sadržajem. Da su ove i njima slične aktivnosti bile kulturni temelj borbenog entuzijazma i visokog morala, svjedoče i italijanske okupacione vlasti. U nakani da sagledaju stanje u redovima boraca NOB-a i percepciju strateških mjera, neprijatelj nevoljno priznaje: u komuniste-idealiste moral je odličan. U cilju održavanja morala i sprovođenja propagande među svojim pripadnicima, partizani koriste sva moguća sredstva: zabave, koncerte, muziku, plesove, sastanke, pozorišne predstave[3]. Ovo se dešava čak i u teškim situacijama u predahu između dvije borbe[4].

Nije na odmet ni odbacivanje stereotipa po kojima partizani nisu proslavljali vjerske praznike. Prema kazivanju Jelisavke Komnenić-Džaković[5], po direktivi Partije, narodu za ljubav, donošeni su badnjaci za Božić, održavane svečanosti na Savindan, čak i krštenja djece.

Od kraja osamdesetih godina XX vijeka pa do naših dana, u većem dijelu javnosti promiče se predrasuda da su NOB i vjerski život inkompatibilne društvene vrijednosti. Ova ocjena je paušalna i sasvim netočna. Vladimir Šumanović[6] je ustvrdio da je SPC bila jedina vjerska zajednica s područja bivše Jugoslavije koja je u ratnim uvjetima 1941–1945. uspjela ostvariti relevantan uticaj na politički pokret koji je nakon rata preuzeo vlast.

Tokom NOB-a neophodno je podvući funkciju *vjerskih* referenata u brigadama čije su ovlasti i dužnosti regulisani 23. lipnja 1942. godine. Prema navodima Šumanovića, vjerski referenti su vodili knjige poginulih i umrlih pripadnika brigada, popularizaciju NOR-a, vršenje vjerskih obreda i sakupljanje dobrovoljnih priloga od naroda. Samo V proleterska brigada u svom sastavu nije imala vjerskog referenta, ali IV crnogorska jeste[7]. *U prvoj prole-*

[3] Da nije bilo italijanskih doušnika iz redova naroda i drugih izdajnika, neprijateljska komanda ne bi mogla podrobno znati za ove partizanske aktivnosti. U namjeri da se pridobiju narodne mase, zabavni život u partizana bio je i njima dostupan, te su pojedinci tajno održavali neposredne kontakte s komandom okupacionih vlasti. Zauzvrat, zadobijali bi povjerenje komande i druge garancije, nešto hrane iz vojnog magacina i lakog naoružanja. I iz ovog ugla posmatrano, izraz „*izdajnik naroda"* nije bila metafizička konstrukcija umišljenog etiketiranja, već realna pojava.

[4] Zabeleške guvernatorata Crne Gore iz prve polovine 1943. godine, o organizaciji i načinu vođenja borbe jedinica NOV i POJ. Izveštaj italijanskog XIV AK, Crna Gora, o komunističkim bandama, 3–5, metodi vođenja borbi. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Dokumenti kraljevine Italije*, knj. 3, tom 13, stručni timovi instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut, 1976, 476.

[5] J. Komnenić-Džaković, Kulturno-umjetnički rad u II četi II bataljona od oktobra 1943. do februara 1944. godine. *Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja, 3. knj.* Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 362–368.

[6] V. Šumanović, Svećenici srpske pravoslavne crkve u postrojbama narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije, *Obnova – časopis za kulturu, društvo i politiku*, 19/1 (2024), 177–198.

[7] Isto, 187.

terskoj brigadi, vjerski referent je bio Blažo Marković, u drugoj brigadi Rufim Žižić, u trećoj proleterskoj sandžačkoj brigadi Jevstasije Karamatijević, u četvrtoj crnogorskoj Jagoš Simonović, a u desetoj hercegovačkoj Vidak Drakić. Svi vjerski referenti, osim Karamatijević, a rođeni su u Crnoj Gori[8].

Imajući u vidu niže nivoe komandnog kadra, u sagledavanju vjerskih prilika, crnogorski partizani nisu podilazili vrijednostima vlastitog doživljaja ekumenizma. U kontaktu s vjerskim poglavarima islamske zajednice, nisu ih izlagali neprijatnostima, ali je neka vrsta odijuma prema njima bila prisutna. I kad bi se javila potreba za njihovom bezbjednošću, komunisti bi osiguravali njihovu imovinu i njih same samo ako je u njihovoj obitelji bilo partizana i njihovih simpatizera. Partizani su vjerovali u poetsku konstrukciju o „*istrazi poturica"*, te su je u proglasima u namjeri da se obračunaju s izdajnicima, donekle nezgrapno koristili rizikujući izvjesne političke štete u odnosima s Muslimanima. Ne uzimajući Muslimane u obzir, već misleći na izdajnike općenito, crnogorski partizani su vrijeđali njihova vjerska osjećanja izdašnom zlouporabom i modifikacijom Njegoševih stihova. Proglas *Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 21 novembra 1941 upućenom crnogorskom narodu,*[9] završava se pokličom: „*Ne složi se Božić sa Bajramom jel ovako braćo Crnogorci"*[10]. Istodobno, oni su unatoč skrnavljenju, potvrđivali i svoju privrženost kršćanskim običajima. Okružni komitet KPJ Nikšić od 22.12.1941. se oglašava proglasom: „došao je dan da treba ponoviti slavnu badnju veče, kada su istrebljene poturice, te i mi da istrebimo izrode iz naše sredine".[11] [12]

Iako je u mnogim stvarima borcima i njihovim starješinama bila svojstvena gruba rigidnost u percepciji društvenih odnosa, vidljivo je da su se brižljivo pripremali temelji buduće države. Primjerice, zbog deficijentnosti u formalnom obrazovanju, borci nisu imali povjerenja u bilo kog liječnika koji bi dolazio iz redova okupatorske vojske.

Ne treba zamjeriti tadašnjim rodoljubima što su za neprijatelja koristili sintagme s prefiksom poput *pobesnele fašističke zveri, fašistički gadovi, fa-*

[8] Isto, 187.

[9] Isto, 182.

[10] Sasvim je mogućno da su neke od ovih konstrukcija, držale veći dio Muslimana u Crnoj Gori rezervirane prema borbenom aktivizmu, držeći ih politički nezainteresiranim, te posvećene poglavito trgovačkim i posredujućim poslovima.

[11] U ovom slučaju etiketa „poturica" nije se odnosila na časne i lojalne Muslimane, već na sve izdajnike NOB-a uključujući i monarhistički opredijeljene „velikosrbe" četnike. Međutim, i kada se stvara neka značenjska konstrukcija iz mitologizirane prošlosti, treba voditi računa da se njezino prilagođavanje stvarnosti, može štetno odraziti ne samo na aktualne događaje već i na ljude u vremenima koja tek dolaze. Nažalost, ovo su potvrdile ratne prilike iz devedesetih godina XX stoljeća, a i mnogo kasnije. Uz to, riječ je i o manjkavosti samog proglasa kojim se dovodi smisao vjerskog praznika.

[12] Isto, 373.

šističke horde, gamad, mrski okupator, fašistički psi[13]*, fašistička neman* i sl. Ovaj lingvo-oblik ima utemeljenje u nepokolebljivoj odlučnosti da se odbrani sloboda i u lingvističkom narativu po kome Crnogorci u opisu događaja ili u komunikaciji rijetko zanemaruju izražajnu formu. U crnogorskim jedinicama u kojima je bilo i drugih naroda, tokom rata je vladala vjera u pobjedu i neupitno drugarstvo. Ove osobine stopljene u samopregor, bile su oličenje parole *svi za jednoga – jedan za sve.* U tim jedinicama bilo je djece i žena, svih onih koji su mogli nositi pušku i previjati ranjene.

Nesumnjivo je da se u današnje moderno doba, u interesu djece i mladih, imperativ školske nastave mora prilagođavati i ratnim uvjetima. Međutim, buntovni karakter mladih u želji za pravdom dovodio je često do kritičkog preispitivanja moralnog kapaciteta postojećih škola u vremenima okupacije. Primjerice, slomom Jugoslavije kada je neprijatelj upao u nju, bilo je pojedinačnih slučajeva ispisivanja iz nikšićke gimnazije, te se pedagoška izgradnja ličnosti povjeravala partijskom vaspitanju. Emotivna i moralna nelagoda izazvana partijskim ukorom zbog nekakvog propusta u ponašanju, zacijelo je bila dublja nego prekor zbog vojničkih grešaka. Gvozdena disciplina u promicanju vrijednosti budućeg društva i u nastojanju da se podvuku što jasnije razlike u usporedbi s neprijateljom, pojedince je moglo koštati života.

Objektivno suočene s problemima koje su im zadavale partizanske postrojbe, italijanski okupatori zaključuju da se u partizanskim redovima bore iskusni borci provjereni u španskom ratu i nažalost po njih veoma inteligentni.[14] U zabeleškama se navodi da su glavni organi obavještajne službe NOV, partizanski simpatizeri koji žive u našoj pozadini kao i izvjesna naša nebudnost koja im dozvoljava da blagovremeno budu obaviješteni o svemu što ih interesuje[15]. Uz to, propaganda je njihovo najbolje oruđe. Među partizanima živi veliki broj veoma sposobnih, inteligentnih i uvijek aktivnih intelektualaca.[16]

[13] Glavni štab NOP za Crnu Goru i Boku se 26. 10. 1941. godine upravo ovim rečnikom obraća Biroliju: „A tebe, krvava psino, Pircio Biroli, slugo još krvavijih pasa Hitlera i Musolinija, poručujemo: nestaće tvoje vojske u našim gudurama, kao što su nestale i razbile se tolike vojske što su htjele da pritisnu ove ponosne gore i pokore ovaj junački i nikad nepokoreni narod“, *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941,* knj. 1, tom 3, stručni timovi instituta (ur), Beograd, Vojnoistorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 77. Kao guvernator i general italijanskih okupacionih snaga, Pirzzio Birolli je u Crnoj Gori bio jedna od najomraženijih ličnosti. U dokumentima je zapisano da su mu se partizani u svojim izvještajima i proglasima često obraćali na ovaj način.

[14] Zabeleške guvernatorata Crne Gore iz prve polovine 1943. godine o organizaciji i načinu vođenja borbe jedinica NOV i POJ – Izveštaj italijanskog AK. Crna Gora, o komunističkim bandama, 3–5. Metodi vođenja borbi. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Dokumenti kraljevine Italije*, knj. 3, tom 13, stručni timovi instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut,1976, 479.

[15] Isto,475.

[16] Isto, 475.

2. Opšta obilježja borbi

U proglasu skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba od 8. februara 1942. godine piše: „U prvim danima julskih borbi, zadani su teški udarci fašističkom okupatoru. Okupator je istjeran iz skoro svih naših sela i iz većeg broja varoši. On ne smije da se kreće našom zemljom. Presječeni su mu putevi i onemogućen saobraćaj. Svaki dan on trpi velike gubitke u ljudstvu i materijalu. Život u našoj zemlji postao je za okupatora nesnosan“.[17] O borbenoj taktici partizanskih grupa, neprijatelj saopštava s priličnom dozom strahopošovanja: „Partizani napadaju munjevito i životinjski ispuštajući divlje krikove da bi zaplašili protivnika. Kad napadaju noću to čine po svim pravilima borbene veštine. Nastupaju u prikupljenim formacijama, a kad stignu na pogodno odstojanje za bacanje ručnih bombi napadaju munjevito i otvaraju vatru iz automatskog naoružanja, stvarajući zaglušujuću buku“.[18]

Što se žrtvi italijanskih vojnika tiče, poslije višečasovne razmjene vatre kao crvena nit u većini izveštaja obje strane brojka se kreće između dva i dvanaest poginulih i mnogo više ranjenih. Potonji broj, znak je za prilično veliki gubitak, premda je u nekim borbama broj mrtvih bio duplo veći. Broj poginulih od oko 25 uzimao se kao ekstremno težak poraz, te je praćen velikim samopouzdanjem partizanskih jedinica koje bi obično navodile podatke o jednom ili dva poginula borca[19]. U nekim okršajima gubici neprijatelja su bili i mnogo veći. U proglasima, da bi saopštili poraz neprijatelja, a istakli svoju pobjedu, partizani uz upotrebu drugih izraza obično koriste riječi: *razbijene, razbijeni* te glagolski oblik *razbili smo*[20].

No, da ratna sreća na pojedinim mjestima može biti promjenljiva, svjedoče pojedini izvještaji koji apostrofiraju slabije strane pokreta. Štaviše,

[17] Isto, 137.

[18] Isto, 477.

[19] Novica Perović, nekadašnji borac, pružio je prikaz ukupne bilance borbenog puta I bataljona V proleterske crnogorske brigade. Od 1154. ratnog dana, bataljon je 804 dana i noći vodio borbe i marševao. Bilo je 387 marševa i 782 borbene akcije. Neprijateljski gubici bili su 2751 mrtvih i ranjenih, te 1054 zarobljenih. Partizanski gubici iznosili su 1308 boraca od kojih je bilo 426 poginulih i 764 ranjena. Nestalo je njih 118. (Novica Perović, Prvi Bataljon. *Peta proleterska crnogorska brigada – Zbornik sjećanja*, knj. 3, Milinko Đurović, Vujadin Popović, Milisav Raičević (ur), Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 25.

[20] U obimnom uvodu (72 strane) iz pomenutog zbornika, *Peta proleterska crnogorska brigada, Zbornik sjećanja, knj. 3,* Milinko Đurović, Vujadin Popović, Milisav Raičević (ur), Beograd, VIZ 1981, nastojalo se analizom sadržaja teksta sagledati način predstavljanja partizanskih uspjeha i neuspjeha. U cjelovitom obimu uvodnika (7 do 79 strane) koji je pisalo 10 autora, riječ *razbiti* je navedena u 61 slučaj, *likvidirali* u 13, *uništeno i zaplenjeno u 16,* a *ubio i ranio* u 12 slučajeva. Riječ *osjetni gubici* javlja se 22 puta, *rastjerao* 31, a *slomili otpor* 7 puta. Problemi na partizanskoj strani predstavljeni su kao *naši gubici* u 13 slučajeva, a kvalifikacija *neprijatelj nas je primorao*, navedena je 19 puta. Termin *odbacili naše snage* prisutan je 8 puta.

u izvještaju Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 13. II 1942. CK KPJ o ostroškoj konferenciji i pojačanoj četničkoj aktivnosti[21] navodi se da su partizani imali velike gubitke u Vasojevićima, gdje je situacija bila veoma teška. Tamo zarobljene strijeljaju, naročito studente. Pojavljuju se dosta velike slabosti kod jednog dijela naših partizana, naročito u nebudnosti i izdržljivosti. Pridodao bih još relativno pasivno držanje ljudi u odnosu na neprijatelja u Grblju, Mainu i Baru (primorski dio Z. G.), gdje je bilo kolebanja i kalkulisanja. Kako je ova pojava bila karakteristična posebno u prvoj godini rata, u *izveštaju okružnog komiteta KPJ za cetinjski okrug za decembar 1941 pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak o stanju u cetinjskom i barskom srezu,*[22] se navodi da je jedna grupa Limljana (barski okrug) okupila selo. Održala je sastanak i donijela nekakvu rezoluciju po kojoj selo neće stupati ni u kakav ustanak i neće izvoditi nikakve akcije na svom terenu. Treba istaći i neke nepromišljene poteze pripadnika NOB-a koji su nanosili izvjesne političke štete.[23] Riječju, izvesne slabosti u jedinicama bile su vojnog, političkog, objektivnog i subjektivnog karaktera[24]. Vrhunac propusta u lancu komandovanja i ispoljavanju nekih slabosti kod boraca, došli su do izražaja u pohodu na Pljevlja, 1. decembra 1941. godine. Grad Pljevlja je bio snažno italijansko utvrđenje branjeno automatskim i artiljerijskim naoružanjem, te su partizanski borci unatoč tome što su nanijeli značajne gubitke neprijatelju, doživjeli neuspjeh mjeren golemim žrtvama – 237 mrtvih i 269 ranjenih[25]. Partizani su se povukli ne ostvarivši strateš-

[21] Isto, 148.

[22] Izveštaj okružnog komiteta KPJ za cetinjski okrug za decembar 1941. godine pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak o stanju u cetinjskom i barskom srezu. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941 godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 381.

[23] Zanesenost u pobjedi uvijek je donosila ne samo mogućnost nevinih, civilnih žrtvi već i *korak više* u opstruiranju etičkih vrijednosti u inerciji suvišnih poteza. Primjerice, prema kazivanju Novice Perovića u pomenutom zborniku, jedinice 1. bataljona su 26. marta 1941. godine u Ozrinićima, tokom borbe protiv saradnika okupatora zapalile kuće mjesnih četnika i izazvale požar u selu, 7.

[24] Sticajem okolnosti, ovaj bataljon je od 11. juna 1942. do 31. jula imao 43 poginula borca. Najviše zbog toga sprovođene su kadrovske promjene na ključnim komandnim mjestima. Bilo je i pokušaja dezerterstva manjih grupa i pojedinaca. Pomenuti slučajevi lične opuštenosti i nepažnje rađali su katkad i nepotrebne gubitke. Pored ovih subjektivnih slabosti koje su proizilazile iz pogrešnih procjena ili vojne nediscipline, bilo je i onih objektivnog karaktera, za koje pripadnici NOP-a nisu mogli snositi krivicu. Primjerice, u sniježnim i hladnim uslovima, partizani nisu mogli duže ležati u svojim zasjedama. Ukoliko bi tokom borbe, neprijatelju pristiglo pojačanje, zbog otežanog kretanja po dubokom snijegu, partizani bi bili prinuđeni prihvatiti frontalnu borbu do uništenja jednih ili drugih.

[25] M. Živković, Bitka za Pljevlja 1. decembra 1941, *Vojno-istorijski glasnik*, 2 (2019), 143–158.

ki cilj da osvajanjem ovog grada zagospodare važnim prostorom i uspostave kontrolu nad eventualnim nadiranjem neprijatelja iz Srbije i Bosne.

Živković[26] navodi mišljenje Ivana Milutinovića i Arse Jovanovića da su u bici za Pljevlja presudili loš kvalitet, nedisciplina, mali broj članova KPJ[27], dezerterstvo, defetizam, neadekvatni komandni kadar, nedostatak tačnih vijesti o jačini okupatora, odluci Muslimana da ostanu van borbe i potcenjivanje italijanske vojske. Potcijenjenost neprijatelja je rezultirala posebice nakon što su partizani u roku od dva tjedna od julskog ustanka na potezu Podgorica–Nikšić–Rudine ubili 300 i ranili više od 500 okupatorskih vojnika uz sopstvene gubitke 24 mrtva i 19 ranjenih.[28] Nakon što su ustanici za tri i pol mjeseca potisli i sabili Italijane u tri veća grada, Podgoricu, Nikšić i Cetinje, i ovladali čitavim srezovima koje su držali 15 do 20 dana, razlog za potcjenjivanje neprijatelja je narastao i gorko se osvetio. Elan da se nepromišljeno uđe u poraz bio je dotadašnji rezultat borbi do 1. oktobra 1941. godine u kojima je neprijatelj imao goleme gubitke 1.200 mrtvih, približno toliko ranjenih i uz ogromnu zaplenu još i hiljade zarobljenih.[29] Ovi porazi su natjerali Italijane da promijene taktiku djelovanja i uvedu manje i mobilnije operativne postrojbe predvođene naoružanim lokalnim vodičima.[30] No, neuspješan napad na Pljevlja bio je glavni povod propagandne aktivnosti lokalnih četnika da ospore motiv svake pomisli na otpor okupatoru. Ipak, slično Italijanima, i partizani poučeni iskustvom vojevanja, posebno tijekom 1942. godine, počinju napuštati megalomanske akcije na konkretnim bojišnim točkama. Uvidjeli su potrebu da izbjegnu čvrste i razvučene frontove na kojima će zamarati ljudstvo i samo trošiti municiju. U *pismu Glavnog štaba NOP I DO za Crnu Goru i Boku od 9. lipnja 1942. godine glavnom štabu župopivske operativne grupe o rasporedu partizanskih snaga, mjerama za odbranu župe Pive i predstojećem formiranju crnogorskih udarnih brigada,*[31] sugeri-

[26] Isto, 158.

[27] Kako je ideološka konsolidacija bila u stalnom previranju, u napadu na Pljevlja učestvovao je i izvjestan broj monarhistički opredijeljenih građana.

[28] Poziv privremene vrhovne komande NOV za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 27. jula 1941. godine na opštenarodnu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 22.

[29] O gubicima neprijatelja, vidjeti *Narodna borba I*, 2 (1941), O uspjesima i herojstvu crnogorskih partizana u borbi protiv okupatora. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 44.

[30] Šire vidjeti, Gobetti, E .(ur). Crna Gora u očima Pirzzia Birollia avgusta 1941. *Matica – časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, 48 (2011), 461. Italijani postepeno napuštaju strategiju velikih odreda koji su inertni, lake mete i zahtjevni na terenu te pristupaju paljenju kuća u ravnici i ubijanju nejači.

[31] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda*. *Borbe u Crnoj Gori*, april-juni 1942. godine, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd,Vojno-istorijski insti-

še se neizostavno odbacivanje dotadašnje prakse, neprekidnih pokreta s obzirom na iznurivanje ljudstva u njima. Promjena u borbenom djelovanju partizana, imala je svoju potporu u činjenici da su njihove jedinice bile odlične za ofanzivu, ali zbog slabog naoružanja, u odbrani ne mogu izdržati.[32] Ipak, na uspjehe koji su postignuti, već u drugoj godini oslobodilačke borbe, nadvila se sjenka prijeteći da ugrozi postignuto. S porastom vojske javio se problem prehrane usljed nestašice žita, premda se masovnim konfiskacijama iz seoskog gospodarstva nije moglo ići iz političkih razloga. Stoga su partizani morali balansirati između nenasilne slike o sebi i odlučne prijetnje seljacima da neće dopustiti gladovanje vojske u čijim rukama je sudbina naroda. Prema zapažanju političkih rukovodilaca Ivana Milutinovića i Milovana Đilasa, nešto žita se moglo izvući iz Donjovasojevićke nahije, Bjelopavlićke i Zetske ravnice, ali je taj prostor držao neprijatelj.[33] Ipak, iz brojnih pisama i izvješća tijekom proljeća 1942. godine, može se uočiti da su crnogorski partizani bili upućeni na *Operativni štab za Hercegovinu i južnu Dalmaciju* od kojih su povremeno dobijali žito i najnužnije potrepštine. S oružjem se relativno dobro stajalo, s municijom lošije, a nedostajali su so, potkovice, konac, platno, donji veš, sapuni i duhan. Kao jedna od najvećih posljedica gladi, bila je hronična iznurenost vojske, mada su se jedinice održavale klanjem stoke i mlijekom koje su donosili seljaci, te mužom koza i ovaca kojih je bilo u pozadinskim sustavima jedinica.

Na sjeveroistoku Crne Gore u Plavsko-gusinjskoj oblasti balističke grupe unose nespokoj i potrebu posebnog opreza. Ove grupe u borbi također koriste urlike hrabreći se u akcijama. Lako poskakujući po nepristupačnom terenu kamenih vrleti, nestajali bi iz vidokruga protivnika brzinom svjetlosti. Još bolje su se snalazili skriveni iza bukovih stabala pripremajući se za juriš. Ipak, kao dobri borci i strelci imali su jedan gotovo nepremostiv problem: strah od ručnih bacača. Strategija četničkih grupa bila je skrivanje od partizana upravo u zamišljenim granicama „Velike Albanije“ budući da su smatrali da borci NOV neće tu ulaziti. No partizani nisu priznavali granice tzv. „Velike Albanije“, pa smo suočeni s paradoksom da pobornici velikosrpske politike kritikuju ideju o tim granicama, ali je po potrebi koriste uz odgovarajuću procjenu koja odgovara njihovom interesu. Ipak, posebno u fazi pripremanja za ustanak, crnogorski partizani nastoje mobilizirati albanski živalj u pridobijanju za zajedničku borbu. „Crnogorski partizani dobro znaju kakve je muke i patnje trpio Arbanaški narod pod raznim nenarodnim režimi-

tut jugoslovenske armije, 1950, 405.

[32] Isto, 405.

[33] Izveštaj Ivana Milutinovića i Milovana Đilasa od 30. aprila 1942. godine vrhovnom štabu NOP Jugoslavije o vojnoj i političkoj situaciji u Crnoj Gori i Boki, *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 134.

ma u Jugoslaviji. Oni znaju koliko je krvi i suza prolio arnautski živalj. KPJ je bila najveći i jedini borac za prava i slobodu Arnauta u Jugoslaviji. Komunisti Crne Gore vam poručuju da ostanete vjerni djelima vaših slavnih heroja – Skender Bega i ostalih".[34]

Nesumnjivo je da su se u proglasima, partizani generalno pozivali na slavnu prošlost i znamenite ličnosti i junake crnogorske istorije[35], Baja Pivljanina[36], Marka Miljanova, Njegoša, Vuka Mićunovića, Peka Pavlovića, vojvodu Momčila[37] i Mahmut-pašu Bušatliju[38]. Književni ekspresionizam i epsko nadahnuće u govornom obrascu sadržanom u nekim proglasima posebno su bili zastupljeni u prvoj godini NOR-a. Crnogorski partizani su bili svjesni svog nacionalnog identiteta, smatrajuću da će dobra priprema za opštenarodni ustanak koji će rezultirati konačnom pobjedom nad okupatorom biti uvjet nacionalne nezavisnosti i ravnopravnosti. Ponos i ljubav koju su ispoljavali prema svom nacionalnom imenu u naslovnicama brojnih proglasa, nije mogla umanjiti ni njihova opsjednutost južnoslovenskom braćom i moralnim

[34] Proglas okružnog komiteta KPJ za okrug cetinjski od decembra 1941. godine albanskim vojnicima u italijanskoj službi. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 382–383.
Nakon što su 3. novembra 1944. godine, borci četvrtog bataljona istjerali četnike iz sela Koće, naseljeno pretežno albanskim stanovništvom, seljani su izašli iz svojih kuća i zaklona i izjavili da nisu pucali na partizane. Cijelo selo je izašlo da puškomitraljesca Vukašina Lazovića, koji je poginuo u razmjeni vatre, ožali. To su i učinili na tradicionalan način. Albanci su dali „besu" da neće više propuštati četnike kroz selo. Održali su riječ jer su već prvom prilikom razoružali oko 60 četnika i predali ih partzanima. Šire vidjeti, M. Pavličić, *Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Milinko Đurović, Vujadin Popović, Milisav Raičević (ur.), Beograd, Vojno-izdavački zavod,1981, 75.

[35] Svakako, partizanske jedinice i u ovom pogledu nastoje da ostave utisak tzv. razborite kulturne razine. U tom smislu, bilježimo naredbu: „Svi nazivi četa i bataljona koji imaju plemensko-bratstvenički karakter ukidaju se. Četama i bataljonima se mogu davati nazivi iz današnje narodno oslobodilačke borbe ili iz narodne prošlosti, i to nazivi koji imaju opšte-nacionalni značaj" (Naređenje glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od 17.4.1942. godine za reorganizaciju jedinica i formiranje narodnih straža po selima i opštinama. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 80.

[36] Harambaša i megdandžija iz Pive. Sačuvan u predanjima i književnosti. Kao o neustrašivom ratniku protiv Turaka uglavnom se nedovoljno zna.

[37] Epski junak i realna ličnost iz sredine XIV stoljeća. Preletao na konju velika prostranstva, što je predstavljalo vid nadahnuća za partizansku borbu i maršovanje.

[38] Mahmut-paša Bušatlija, skadarski vezir, uziman je kao instrument prijetnje Italijanima. Bio je 11. srpnja 1796. u Martinićima stravično potučen od crnogorske vojske koju je predvodio Petar I. Epske ličnosti se pominju u Proglasu okružnog komiteta KPJ za nikšićki okrug od 22. decembra 1941. godine narodu sreza nikšićkog, šavničkog i Boke. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 374.

džinom Sovjetskim Savezom, koji se bore za slobodu. Ruska i panslovenska moć koja je ustala protiv fašizma, uz ponosno isticanje crnogorskog imena, činili su skladni balans u definisanju vizije sveopšteg otpora u kome se nacija ima samo obogaćivati novim ionako bogatim sadržajem. Iako u sporu oko pitanja crnogorske nacije, kako za Sekulu Drljevića, vođu federalističke stranke, tako i partizane, njena posebnost nije bila upitna. Međutim, Drljević je smatrao da je drevna Duklja njezino vezivno tkivo, dok su partizani uzimali da joj se time oduzima „topla duša" sveslavjanske pripadnosti. Uz to, pomalo naivno smatrahu Drljevićev stav kao „polatinjenje" sopstvenog slovenstva, što je tijekom talijanske okupacije bilo prilično skandalozno. Ponekad se u težnji za narodnim jedinstvom apostrofirala nesrećna 1918. godina ne praveći se nikakva razlika između dva zavađena tabora. Štaviše, 20. novembra 1941. godine, KP okružnog komiteta Cetinje, u pismu Katunjanima podsjeća na skutonoše velikosrpske gospode i, na drugoj strani, šačicu crnogorske gospode koja je pravednu borbu crnogorskog naroda protiv velikosrpskog ugnjetavanja htjela iskoristiti u svoje sebične serdarske interese vezujući se uz današnjeg okupatora.[39] Međutim, cetinjski partijski ogranak bio je izložen neuobičajeno žestokoj kritici i bio percipiran kao provincijalan jer je u proglasima narodu podsticao prevaziđene teme neprimjerene trenutku. Pominjanjem podjele na „bjelaše" i „zelenaše" razbijalo se prijeko potrebno jedinstvo naroda koji treba da stane u jedinstven front borbe, a ne da se dijeli. Stoga je u oštro intoniranom pismu *Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 1. decembra 1941. godine upućenom okružnom komitetu KPJ za cetinjski* okrug[40] naloženo: „Kad izdajete proglas, on treba da bude sažet, jasan i konkretan i u njemu tretirati sva pitanja koja interesuju narod sa teritorije vašeg okruga. Manje proglasa, a mnogo više političkih sastanaka, konferencija i zborova"[41]. Uz to, treba reći da je povijesna vertikala uzimala velike ličnosti za moćno oružje kojim je mobilizacija naroda u borbi protiv neprijatelja imala veće izglede. Međutim, ona je imala i iskustvenu vrijednost koja je sa sobom nosila taktičko-borbenu zamisao. Oslonjeni na tradiciju i borbeno iskustvo predaka, kao i na pljevaljski neuspjeh, partizani pri velikim operacijama usvajaju model odlučnog i planskog proboja. Suprotno tomu, tijekom povlačenja u neredu, u formacijskim sustavima su zaključivali da se tako u neodlučnosti daje prilika protivniku da bude odlučan,

[39] Proglas okružnog komiteta KPJ za cetinjski okrug od 20. novembra 1941. godine. Pismo Katunjanima, *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 174.

[40] Isto, 254.

[41] *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

te su tako redovito imali veće gubitke. Crnogorski junaci iz prošlih ratova su po njihovom shvatanju potvrdili što im je donosilo pobjede, dok su propali jugo-režimi i prodani generali znali samo za strategije bježanja koje je bilo praćeno stradanjem.[42]

Programska strategija partizana u Crnoj Gori bila je potreba povezivanja sa svim narodima Jugoslavije koji se bore protiv zajedničkog neprijatelja. To se naročito odnosilo na udružena dejstva s partizanima Srbije i Hrvatske. I doista, osobito u sastavu III bataljona V crnogorske brigade uz Crnogorce, borili su se Srbi, Hrvati, Albanci, Muslimani, Jevreji[43] i dr.[44] Štaviše, po pisanju ovih autora III bataljon (i ne samo on – Z.G) se borio u Crnoj Gori, Hercegovini, Bosni, Sandžaku, Hrvatskoj i Sloveniji[45]. Ova okolnost bila je kompatibilna s proglasom da su granice Crne Gore tamo gdje se vije borba za slobodu[46].

Ova poruka trebalo je da znači da ako crnogorski proleteri prolijevaju krv širom Jugoslavije, za kolebljivce još nije kasno da se bar aktiviraju u granicama Crne Gore. Nacionalni sustav partizanskih jedinica postavljao je temelje višenacionalnoj viziji bratstva i jedinstva koje je kasnije u novoj Jugoslaviji poprimio obrise ideologije nove vlasti. Ipak, postojao je animozitet između Muslimana i pravoslavnih kršćana u nekim selima na sjeveru Crne Gore. Taj razdor i nepovjerenje podgrijavale su nenarodne vlasti predratne Jugoslavije, što je činjenica koju su koristili okupatori u interesu pridobijanja muslimanskog i albanskog življa. Globalna vizija oslobodilačke borbe bilo je neupitno oslanjanje na herojsku borbu SSSR. U tom smislu, svaki gubitak neprijatelja u ljudstvu, kod Crnogoraca se doživljavao kao način raste-

[42] Saopštenje glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku od 21. decembra 1941. godine o borbi za Pljevlja*, Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 348. Impulsivni stavovi su nastali pod svježim utiskom poraza u Pljevljima. Uz to, prenebregava se činjenica po kojoj se ubojitost oružja razlikovala u ratovima različitih epoha, te da je prosudba o isključivom povlačenju u naznačenom slučaju proizvoljna.

[43] František Šistek navodi da je, prema dostupnim podacima i procjenama, tokom Drugog svjetskog rata, kao žrtve Holokausta i u redovima NOP-a, poginulo oko sto Jevreja koji su se tokom rata nalazili na crnogorskoj teritoriji (Vidi: F. Šistek, *Jevreji u Crnoj Gori,* FCJK, 2022, 188–189). Jevreji su u Crnu Goru došli mahom kao izbjeglice nakon sloma Jugoslavije iz njenih rasparčanih dijelova, posebno iz Beograda naselivši uglavnom primorske gradove. Načelno, njihov položaj se pogoršao nakon Trinaestojulskog ustanka.

[44] N. Perović, Đ. Vujović, B. Lalićević, N. Sekulović, Treći bataljon. *Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 42–57.

[45] Isto, 57.

[46] Saopštenje glavnog štaba NOP odreda za Crnu Goru i Boku od 21. decembra 1941. o borbi za Pljevlja, *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 347.

rećenja istočnog fronta. Sljedstveno tome, *u Proglasu skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba od 8.2.1942. godine,* piše: „Nijedan neprijateljski vojnik ne smije otići iz naše zemlje i preko naše zemlje na istočni front“[47].

3. Taktička i opšta obuka u jedinicama NOB-a

Vojno-političkoj nastavi[48] i taktičkoj obuci[49] poklanjala se posebna pažnja[50]. Nju su organizovali i sprovodili stariji i iskusniji borci podučavajući mlađe i one s manje iskustva koji su neprekidno popunjavali borbene redove. Savladavane su mnoge teme iz borbene obuke, topografije, izviđačko-obavještajne djelatnosti i drugih oblasti[51]. Na analitičkoj konferenciji u četama i bataljonu je deteljno analizirana svaka borba i akcija – svaki uspjeh i neuspjeh.[52]

[47] Isto, 138.

[48] Čitani su referati o Crvenoj Armiji, brižljivo sakupljeni članci iz lista „Proleter“ o KPJ, razmatrano ko su naši saveznici, a ko su pomagači okupatora. Čitani su Titovi tekstovi i obavljane diskusije poslije toga. Samo u izuzetnim okolnostima, usljed neposredne opasnosti, politička nastava je odgađana. U trećoj četi 1. bataljona, poznatom po dobro organizovanim predavanjima iz raznih oblasti, nailazimo u dnevniku rada, samo prividno bizaran razlog odgađanja političke nastave. Gotovo sa sjetom i priličnom dozom pravdanja napisano je da se zbog ribanja prostorija nije mogao održati neki veći politički čas (Iz dnevnika rada treće čete Prvog udarnog bataljona nikšićkog NOP odreda za april i jun 1942*, Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski insitut jugoslovenske armije, 1950, 436). U naređenju glavnog štaba NOP za Crnu Goru i Boku od 25.5.1942. godine štabu durmitorskog NOP, *Isto*, 312, nalaže se starešinama način rada političke obuke. U političkom radu izbjegavati apstraktne „govorancije“ i prilagoditi ih proleterima. Blisko političkoj nastavi, bilo je usvajanje osnovnih pojmova iz povijesti i geografije.

[49] Uvidom u izvod iz *Dnevnika rada treće čete Prvog udarnog bataljona nikšićkog NOP odreda za april i jun 1942. godine, 436,* nalazi se zabilješka da je održan čas *o patrolama i njihovom odstojanju,* predavanje *o načinu kretanja pod vatrom,* obavještenje da su grupe boraca imale vježbe *rukovanja minobacačem koje su trajale cijelo popodne*. Uz predavanja borbeno-taktičkog tipa, govoreno je o brojnim kulturno-prosvjetnim temama – *šugi, tifusu, postanku zemlje, o rasama, o zemljinoj kugli i kontinentima* (Isto, 440). Pored svakog sadržaja koji se obrađivao, uredno se bilježilo vrijeme izvođenja, ime predavača, broj prisutnih i trajanje predavanja. Vidljivo je u izvjesnoj mjeri da je poslijeratna JNA bila baštinik ove prakse i u širem smislu samog NOB-a.

[50] Za razliku od Crne Gore, u Bosni je politička obuka bila na veoma niskom nivou zbog čega su čitave čete i bataljoni prelazili na stranu četnika. (Pismo vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije dec. 1941. glavnom štabu NOP odreda za Crnu Goru i Boku, *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3. stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 407. Četničke bande koje su dolazile iz Srbije, pljačkale su, palile kuće Muslimana i ubijale, te su i bivši partizani pljačkali u pozadini. Dolaskom Prve proleterske brigade, to se promijenilo uz oduševljen doček lokalnog stanovništva (Vidi: Isto).

[51] M. Pavličić, Borbeni put bataljona. Četvrti bataljon. *Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 59.

[52] Isto, 61.

Osobito je važno bilo izvući pouke iz akcija koje bi rezultirale sopstvenim gubicima. Za komandni kadar na svim razinama, borci nisu imali status „topovskog mesa“ jer je svaka puška u rukama partizana imala tretman svetog simbola slobode i zaštite od noža okupatora. Poslije poraza vođene su diskusije na nivou istrage da bi se utvrdilo ko je glavni krivac za nepotrebne žrtve: da li je riječ o nepažnji ili neobučenosti, može li se krivica naći u lancu komandovanja. Da li je kriv komandir uz podrobnu analizu datih uputstava vojnicima. Da li je on poduzeo potrebne mjere bezbjednosti i dao upute prije borbe i za vrijeme njenog trajanja. Također, predmet analize bili su sami borci i njihova eventualna krivica zbog opuštenog i neopreznog držanja koji su prethodili borbi. Ovakvi propusti najčešće su se odnosili na slučajeve upadanja u neprijateljske zasjede. Uz lične greške, treba razlikovati i slabosti na globalnoj razini koje su ugrožavale funkcije borbenih sustava. Da bi se to izbjeglo u jedinicama se odvijao proces neprekidnog formacijskog popunjavanja novim borcima. Viđenije starješine odlazile su u prekomandu, a umjesto njih su dolazili drugi. Prema razvoju situacije i potreba određenih bataljona, dolazili su ljudi najpodesniji za neutralisanje aktualnih teškoća i popune slabih mjesta. Ovaj gotovo sportskim žargonom rečeno, roster trebalo je da restartuje energiju i pokrene jedinicu protiv nadmoćnijeg neprijatelja. Uprkos tekućim gubicima, ovakve izmjene bile su svakodnevne, reletivno brze i u konačnici uspješne.

Stanje na linijama sukoba bilo je praćeno zbrinjavanjem i njegom ranjenika. Praktikovao se kurs za bolničarke koji je ponegdje trajao i tri tjedna. Sprovođeni su ispiti pred komesarom bataljona. Ovi elementi uobičajenog života karakteristični za normalne uvjete, nisu bivali inkompatibilni s teškim borbama koje su se odvijale širom zemlje. U jedinicama narodnooslobodilačke vojske organizovana su predavanja o ličnoj higijeni i zaraznim bolestima. U pomenutom *Izvještaju guvernatorata Crne Gore za 1943. godinu* piše: ustanici primoravaju svoje ljudstvo da se pridržava higijenskih pravila, kako u pogledu higijene tela, tako i odeće. Zahvaljujući ovim merama, oni (partizani) su uspeli da se do sada sačuvaju od opasnosti zaraza.[53] O izgledu boraca koji je imao estetski ali i zravstveno-higijenski značaj, bio je zadužen komesar inače temeljni autoritet jedinice u idejno-političkom, borbeno-taktičkom i svakom drugom smislu. Pod njegovim nadzorom vođena je briga o tome da borci budu čisti, zakrpljeni i obrijani kako bi se razlikovali od razularenih grupa domaćih izdajnika. Brigadna bolnica se nalazila u Rijeci Piperskoj. Upravnik bolnice je bila Zora Golović, student medicine, a u bolnici je radio zarobljeni italijanski ljekar Bruno Temusi.[54]

[53] Isto, 475.

[54] Đ. Klikovac, Rad saniteta u prvoj polovini 1944. godine. *Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 389.

4. Humanizam između razboritosti i zadobijanja povjerenja

Partizani Crne Gore u svojim proglasima nikako nisu propuštali priliku da istaknu svoju humanost ili nelagodu ako su već morali primijeniti aktivnosti za koje su znali da nisu moralne. Humanost se odnosila prema pojedinim verbalnim oponentima, a griža savjesti ako su kao *goli* i *bosi* morali skidati odjeću i drugu opremu s ubijenog neprijatelja. Sljedstveno tome, bilo je pisama direktno naslovljenih na komandu okupacionih vlasti. Taj vid komunikacije partizana s okupatorom bio je pun prkosa, uslovljavanja i obrazlaganja postupaka. Navodimo samo dio jednog od tih pisama kojim se obrazlaže ubistvo italijanskih vojnika i skidanje opreme s njih:

FAŠISTIČKOJ KOMANDI VIR[55]

Izvještavamo vas da je do borbe u selu Orahovu došlo radi toga što ste palili i pljačkali selo. Vaših mrtvih na položaju ostalo je sedam. Jedan je pao u rijeku, a pošto je rijeka bila nadošla voda ga je odnijela u pravcu Vira. Pored trojice vaših mrtvih nađeno je tri sala, a kod jednog boca sa rakijom. To neka vam je odgovor zašto smo stupili u borbu i neka služi na čast fašističkoj imperiji. Partizani su dalje navodili da će skidati opremu sa mrtvih sve dok okupator ne vrati opljačkano od kućnog namještaja do dječijih pelena. Pismo se završava: *Vaše mrtve slobodni ste uzeti, u tome poslu neće vas niko ometati.*[56] U nastojanju da se istaknu humane crte partizanskih formacija, ispripletana je crnogorska istorija viteštva i vizija budućeg društva pravde i čovjekoljublja. Sljedstveno tome, tokom 1943. godine, partizani su u Slatini[57] izašli u susret njemačkoj komandi koja je zamolila pokupiti svoje mrtve vojnike.[58] Tradicija svih mrtvih generacija, pisao je Marks, pritiskuje kao mora mozak živih[59]. No, pod izgovorom pomirenja i dostojanstva u smrti svakog poginulog vojnika, vlasti u Crnoj Gori su u XXI stoljeću podigle groblje za njemačke vojnike. Međutim, način pomirenja u ovom slučaju ima moralne, pravne i političke konsekvence. Naprosto, riječ je o lošem izboru u sistemu društvenih vrijednosti, nipodaštavanju sopstvene prošlosti koja se prilagođava aktualnom strateško-političkom pragmatizmu.

[55] Selo u oštini Nikšić.

[56] Izveštaj štaba bataljona „Jovan Tomašević“ od 15. februara 1942. godine štabu lovćenskog NOP odreda o vojno-političkoj situaciji na području bataljona i borbama kod Orahova*, Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 2, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.) Beograd, Vojno-istorijski institut, 1950, 162.

[57] Varošica u opštini Andrijevica.

[58] M. Pavličić, Borbeni put bataljona. Četvrti bataljon. *Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 68.

[59] K. Marx, *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparta*, Izabrana djela, Zagreb, Kultura, 1949, 211.

Ipak, u pripremi Trinaestojulskog ustanka i početnim fazama NOB-a, retorika partizanske komande bila je iznimno oštra i osvetnički navigirana. Štaviše, ponekad je po formi podsjećala na proglase okupatorskih prijetnji s početka okupacije. U saopštenju br. 2 od oktobra 1941. o osnivanju glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku, piše: „Vodite nemilosrdnu borbu protiv svih špijuna, petokolonaša, sabotera, dvoličnjaka, kapitulanata, kolebljivaca i ostalih štetočina. Na sve represalije italijanskog fašističkog okupatora: silovanja, streljanja, paljevine mukom stečenih domova i internacija, odgovarajmo osvetnički, nemilosrdno i bespoštedno. Krv za krv – smrt za smrt. Za svakog ubijenog ili neprijatelju izdanog partizana, za svakog rodoljuba, za svaku narodnu žrtvu – za svaku paljevinu odgovarajmo desetostruko fašističkim okupatorima i njihovim slugama“.[60] Ovako oštri tonovi u docnijim fazama oslobodilačke borbe počinju se ublažavati i unatoč osporavanju daju se trezveno sagledavati u konkretnim slučajevima nečijih grešaka.

U odnosu na posleratnu istoriju komunističke strategije, partizanske formacije su posjedovale više fleksibilnosti u suočavanju s pojedincima za koje su znali da su im neistomišljenici. Ukoliko bi nešto *lanuli*[61] protiv NOB-a, a da pritom nisu ugrozili jedinstvo pokreta, smatralo se da takav pojedinac ne zavređuje da bude ubijen. Tim ubojstvom pokret ne bi imao nikakvu korist, jer bi potencijalni stradalnik bio percipiran kao zabludjela osoba, jadnog materijalnog i duhovnog stanja. Riječju, u pežorativnom smislu bio bi to jedan obični „jadnik“. Međutim, ukoliko bi kakav pojedinac uživao ugled i bio sa snažnim uporištem u narodu, na koji je mogao demotivišuće djelovati u pravcu osujećivanja borbe protiv okupatora, imao bi tretman mrskog izdajnika[62]. Unošenje razdora u pokret, bio je čin koji se nije praštao. Stoga

[60] *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. god*, tom 3, knj. 1, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojnoistorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 92.

[61] Izraz koji se koristio u svakodnevnom životu i tijekom NOB-a i Revolucije, uglavnom svojstven crnogorskom govornom obrascu. Istodobno, riječ *„lanuti“* vezuje se za odnos nepovjerenja ili neprijateljsku percepciju u okviru usmene komunikacije.

[62] Posebno interesantno objašnjenje, „koga zapravo treba smatrati petokolonašem“ navodi štab Lovćenskog NOP odreda od 16. 12. 1941. Izvjesni Rus Aleksandar Martinenko, tehničar iz Cetinja, optužen je kao petokolonaš, neprijatelj Sovjetskog Saveza i sluga okupatora. Štab Bataljona „Bajo Pivljanin“ ga je saslušao i zaključio. „Rus je možda u duši protivnik Sovjetskog Saveza, možda je brbljao negdje radnicima pojedincima protiv današnje Rusije i radnici se od njega boje kao od svakog Rusa izbjeglice da ma što kažu, ali sve to nije dovoljno da se on strijelja. Njegovo strijeljanje neće pomoći nekom jačanju narodne borbe niti oslabiti *petu kolonu* i sluge okupatora jer je ovo čovjek koji nema nikakve svoje baze, nema neke mase koju on razbija“ (str. 319). Iz ovih navoda može se vidjeti da su stavovi protivnika revolucije u Crnoj Gori (i ne samo u njoj) da za komuniste nije bitno samo šta si loše uradio, već i šta si mislio – paušalni i prilično sporni. Štaviše, u ovom slučaju, potvrđuje se princip snage činjenica u kontekstu opipljivih dokaza, što je nesumnjiva vrijednost

je rad na terenu bio od iznimne važnosti, s problemom da se ubijede i privole na suradnju žitelji čitavih sela. Naprosto, prolaz partizana kroz bilo koje selo, predstavljao je istovremeno i politički proces s jasnim ciljevima. U *Naređenju glavnog štaba NOP za Crnu Goru i Boku od 28. maja 1942. godine štabu nikšićkog NOP za čišćenje opštine Golijske od četničkih* bandita stoji: „Izbjeći po svaku cijenu da se sela i čitavi krajevi nazivaju *izdajničkim"*.[63] Štaviše, prema mirnom stanovništvu, a naročito ženama i djeci odnositi se kako to *dolikuje.*[64] Povodom osnivanja četvrte crnogorske NOU brigade, Tito je u važnom govoru od 19. lipnja 1942. podvukao i uputio da je mišljenje partizana da svi četnici nisu njihovi neprijatelji. Dapače, „mi ćemo im oprostiti njihov postupak, jer je on maslo našeg neprijatelja".[65] Pomenuti govor svjedoči da Broz poglavito „spušta loptu" tvrdeći: „Naša kazna treba da pogodi prave krivce. NOB treba da pruži više širine i gipkosti, a neutralne treba strpljivo ubeđivati"[66]. U navedenim pravilima, nisu se nazirale samo intencije i konture budućeg društva za uspostavom demoktratskog poretka, već i njegova artikulacija u jeku najžešćih borbi. S obzirom na maksimalnu iskorišćenost vatrene moći i potencijala koji svaka kuća daje, bili su uopće uvjet otpora. Izdajnikom se uzimao i svatko onaj tko pušku ne prijavljuje, a nema sposobnih u kući da je nose. Takvi bi na vrijeme bili upozoravani u proglasu koji bi sadržavao posljednje rokove za predaju oružja i prijetnju prijekim sudom. Nemilosrdnost „partizanske pravde", osjetio je svatko tko je svjesno otupljivao borbenu snagu pokreta, osobito kada se zna da je svaki domaćin u kući pušku čuvao na skrivenom mjestu.[67] Nažalost, odstupanja od ovih ideja u kojima je bilo stradanja nevinih civila bilo je prilično, što osobito svjedoči kolašinski pogrom na Badnji dan 1942. godine.[68] Slična sudbina je zadesila i

suvremenog sudskog postupka. Uz to lenjinističko-marksističko poimanje odnosa totaliteta prema djelovima, po kome je princip istine u cjelini, potvrđuje navode italijanske komande o inteligentnosti i teorijskoj potkovanosti brojnih partizana. Uprkos dijamatskom pristupu i progonu koji je sprovodio okupator, naobrazba te vrste tijekom II svjetskog rata, imala je tretman visokog nivoa.

[63] Isto, 334.

[64] Isto.

[65] Govor vrhovnog komandanta NOP i DO Jugoslavije od 19. juna 1942. godine povodom osnivanja IV crnogorske NOU brigade. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori, april-jun 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije,1950, 426.

[66] Isto, 427.

[67] Poziv privremene vrhovne komande nacionalno-oslobodilačke vojske za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 27. jula 1941. godine na opštenarodnu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača: narodu Crne Gore, Sandžaka i Boke, *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd:Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 25.

[68] Premda je među žrtvama na Badnje veče bilo saradnika okupatora i zadrtih mrzitelja NOP-a, bilo je i onih koji po starosnoj dobi, nisu mogli biti stvarna prijetnja pokretu.

kosovske Albance koji su prisilno mobilisani u proljeće 1945. i dopremljeni u Bar. Zbog torture nad Crnogorcima iz Metohije i čestih incidenata s Albancima prije toga, pripadnici X crnogorske brigade i 46. srpske divizije započeli su osvetnički pir uz egzekucije velikih razmjera. Ove i slične krvave aktivnosti, kasnije su ublažene sintagmom *lijeva skretanja*[69].

Međutim, još na početku rata mogla se uočiti ozbiljnost i posvećenost u korespondenciji koja je bila sušta suprotnost stereotipima koje su širili nedobronarodni ljudi i prozaični igrani filmovi. Primjerice, u pismima suradnje među partizanima, vidljivo je da je u praksi uvođen red u administrativne odnose i slične proceduralne aktivnosti. Bila je prisutna potražnja hartije za pisma i štampanje uz molbu dobavljaču za obračun. Nakon zahtjeva, dostavljani su komadi oružja za pojedince s naglašavanjem njihovog broja uz potvrdu prijema. Razmjenjivane su informacije o kvalitetu ljudi koji bi htjeli stupiti u partizane. Viši komandni organi su obećavali pečate nižim organima uz opasku da bi ovi trebalo da zavedu djelotvorni protokol radi bolje evidencije.[70] Ukoliko bi došlo do oduzimanja kakvih većih količina namirnica od pojedinaca, to se činilo zbog bojazni da ne padnu u ruke okupatora, te se o tome obavještavao glavni štab NOP-a. Izdavane su naredbe da se do utvrđivanja istine, s pojedincem postupa korektno, a sa robom odluči na pravičan način.[71] Obrisi vlasti i začeci pravne svijesti, nastojali su se suprotstaviti ra-

[69] Kako je fokus ovog rada isključivo na dio prikaza crnogorskih partizana u proglasnim materijalima, on se nije proširivao na bolne teme koje je jugoslavenska istoriografija prešutkivala. Ozbiljnost povijesne znanosti nije u tomu što je ona „švedski" stol, već što je „duboka voda" s uzročno-posljedičnim slijedom događaja. Međutim, problem nastaje kada povijesni slijed nestane, a puka oznaka na reverima šinjela naredi ubojstvo. Ono što je za hrvatsku zajednicu bio križni put i Bleirbug, to je za velik dio crnogorskog društva bila izbjeglička kolona koju je predvodilo između 8.000 do 12.000 četnika, koja je od 6. decembra 1944. bježala pred komunistima na trasi od Podgorice preko Bosne, Hrvatske i Slovenije do Austrije. Britanci su im obećali izručenje u prihvatnim kampovima Italije, ali su ih koncem maja isporučili partizanima gdje su bez suđenja nasilno skončavali život u slovenačkim šumama. Partizani su se posebice naslađivali tražeći svoje rođake, kumove, susjede i druge poznanike, ne da ih oslobode, već sa zadovoljstvom strijeljaju. U kontekstu vinovnika i žrtve, komande partizanskih postrojbi su iz političkih razloga, odbacivale model nacionalno-heterogenog zlostavljanja i egzekucija koje su bile masovne. Posebnih dodira crnogorskih partizana sa zarobljenom kolonom na križnom putu nije bilo, premda se treća crnogorska divizija slabo odnosila u Bjelovaru prema domobranima (M. Ravančić-Grahek, Bleirbug i križni put – na putu povratka kroz Podravinu, *Podravina*, 7/13 (2008), 162).

[70] Šire vidjeti, Pismo glavnog štaba NOP, odreda za Crnu Goru i Boku od 26. 12. 1941. godine štabu lovćenskog NOP pokreta. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 396.

[71] Šire vidjeti, Naređenje lovćenskog odreda od 27.12.1941. godine štabu Bataljona „Carev Laz" za sprečavaje liferovanja namirnica okupatoru. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950, 400.

znim špekulantima još na samom početku NOB-a. NOP je uprkos početnim teškoćama, širio kampanje o odbacivanju predrasude o ženama kao nedoraslim za stupanje u borbene redove. Riječju, vjerovanje dijela indoktriniranih mlađih i srednjih generacija da su partizani bili nekakvi „šumski ljudi" nedostojni državotvorne ideje i svake kulture, glupost je nesvakidašnjih razmjera.

Svakako, mnogo toga na papiru nije korespodentno s onim što je bilo na terenu. No to ne smije biti povod da se izvrgne ruglu i umanji pravedna borba partizana protiv fašizma i za slobodno društvo ravnopravnih ljudi. Nažalost, danas se uloga boraca NOP-a, kroz podjele u stanovništvu, često marginalizuje, relativizuje i osporava dijelom u Srbiji, Crnoj Gori, Hrvatskoj i BiH.[72]

Zaključak

Uporedo s pružanjem oružanog otpora neprijatelju, partizanske jedinice uočavaju da jedinstvo pokreta podrazumijeva i druge nenaoružane oblike otpora i angažmana. Kulturno-prosvjetni rad, zabavni program, te politička nastava i animiranje stanovništva za borbu činili su sastavni dio borbene motivacije i jačanja morala. Politička nastava i ideološki rad, bili su najvažniji jer su objedilnjavali ove oblike angažmana. Borbeno-taktička obuka i medicinsko-higijensko prosvjećivanje su se podrazumijevali. Partizani su morali u hodu prevladavati historijske naslage složenih međunacionalnih odnosa u mnogim selima i u tako otežanim okolnostima voditi simultanu borbu s njima i protiv glavnog neprijatelja. Jedinstvo pokreta značilo je jedinstvo komandovanja, pri čemu su se paralelne snage i pokreti tretirali kao opstrukcija, oportunizam i izdaja.

Suprotno današnjim predrasudama, u nastojanjima pridobijanja stanovništva za borbu, partizani su podsticali razborit način u sagledavanju stvarne krivice pojedinaca i grupa. Proglasi koji potvrđuju informativni rad i subordinaciju u komunikaciji istovremeno svjedoče o predanosti nadležnih komandi da se formacijski sustavi održe i njihov rad unaprijedi prema trenutnim ciljevima i civilizovanim normama. Ipak, uprkos dragocjenoj vrijednosti, podaci i dokumenti sadržani u ratnim izvještajima i proglasima, kao i sjećanja bivših boraca nose u sebi izvjesna metodološka ograničenja. Iako u pisanom obliku, svjedočenja o događajima su limitirana memorijom, ali su učinkovita jakim motivom pojedinaca da pruže lični doprinos u predstavljanju što potpunije slike nekog događaja. S druge strane, ovdje izloženi dokumenti se temelje na pisanim izvorima, čime pružaju pouzdaniju i širu sliku o datim događajima i odnosnom periodu. Ipak, kod autora datih izvještaja i

[72] Doduše, treba istaći da odnos službenih vlasti prema tekovinama NOB-a, u ovim državama nije isti.

proglasa ne treba isključiti motiv da se pred višim komandama i tadašnjom javnošću donekle stvari uljepšaju, istakne odlučnost i motivacija za borbu i stavi naglasak na vlastite uspjehe.

DOKUMENTA[73]

Dnevnik rada treće čete Prvog udarnog bataljona Nikšićkog NOP odreda za april i jun 1942. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Zabeleške guvernatorata Crne Gore iz prve polovine 1943. o organizaciji i načinu vođenja borbe jedinica NOV I POJ. Izveštaj talijanskog 14. AK, Crna Gora, o komunističkim bandama. Metodi vođenja borbi. *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu, dokumenti kraljevine Italije*, knj. 3, tom 13, Beograd, Vojno-istorijski institut, 1976.

Govor vrhovnog komandanta NOP I DV Jugoslavije od 19. juna 1942. povodom osnivanja IV crnogorske NOU brigade. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda, Borbe u Crnoj Gori, april-jun 1942. godine*, knj. 3, tom. 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Glavni štab NOP za Crnu Goru i Boku od 26. oktobra 1941. godine. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Izvještaj okružnog komiteta KPJ za cetinjski okrug za decembar 1941. godine pokrajinskom komitetu KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak o stanju u cetinjskom i barskom srezu. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Izveštaj Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 13. februara 1942. godine CK KPJ o ostroškoj konferenciji i pojačanoj četničkoj aktivnosti. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 2, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Izveštaj štaba Bataljona „Jovan Tomašević“ od 15. februara 1942. godine štabu lovćenskog NOP odreda o vojno-političkoj situaciji na području bataljona i borbama kod Orahova. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 2, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut, 1950.

[73] Individualno autorstvo urednika nije poznato. Uredništvo čini kolektivni rad stručnih timova Instituta.

Izveštaj Ivana Milutinovića i Milovana Đilasa od 30. aprila 1942. godine vrhovnom štabu NOP Jugoslavije o vojnoj i političkoj situaciji u Crnoj Gori i Boki. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Izvještaj komandanta područja durmitorskog odreda od 12. maja 1942. intendaturi glavnog štaba NOP za Crnu Goru i Boku o problemu ishrane vojske. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori, april-jun 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorjski institut jugoslovenske armije, 1950.

Naređenje glavnog štaba za Crnu Goru i Boku od 17. aprila 1942. godine za reorganizaciju jedinica i formiranje narodnih straža po selima i opštinama. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 3, tom. 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Naređenje štaba lovćenskog NOP odreda od 27. decembra 1941. godine štabu Bataljona „Carev Laz“ za sprečavanje liferovanja namirnica okupatoru. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Naređenje glavnog štaba NOP za Crnu Goru i Boku od 28. maja 1942. štabu nikšićkog NOP za čišćenje opštine Golijske od četničkih bandi. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori, april-jun 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

„Narodna borba“, br. 2 od 1. oktobra 1941. O uspjesima i herojstvu crnogorskih partizana u borbi protiv okupatora. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Objašnjenje štaba Lovćenskog NOP odreda od 16. decembra 1941. o tome koga treba smatrati petokolonašem. Ozrinićkom partizanskom vodu. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Pismo Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 1. decembra 1941. okružnom komitetu KPJ za cetinjski okrug o nepravilnostima u radu okružnog komiteta i štaba odreda. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Pismo Glavnog štaba NOP i DO za Crnu Goru i Boku od 9. juna 1942. glavnom štabu župopivske operativne grupe o rasporedu partizanskih snaga, mjerama za odbranu župe Pive i prestojećem formiranju crnogorskih udarnih brigada. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori, april-juni 1942. godine*, knj. 3, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Pismo Vrhovnog štaba NOP odreda Jugoslavije od 26. decembra 1941. godine glavnom štabu NOP za Crnu Goru i Boku. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Poziv Privremene vrhovne komande NOV za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 27. jula 1941. na opštenarodnu borbu protiv okupatora i njegovih pomagača. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Proglas Okružnog komiteta KPJ za cetinjski okrug od 20. novembra 1941. godine. Pismo Katunjanima. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Proglas Pokrajinskog komiteta KPJ za Crnu Goru, Boku i Sandžak od 21. novembra 1941. godine crnogorskom narodu. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Proglas Okružnog komiteta KPJ za okrug cetinjski od decembra 1941. godine albanskim vojnicima u italijanskoj službi. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Proglas Okružnog komiteta KPJ za nikšićki okrug od 22. decembra 1941. godine narodu sreza nikšićkog, šavničkog i Boke. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Proglas Skupštine crnogorskih i bokeljskih rodoljuba od 8. februara 1942. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 2, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Proglas štaba Lovćenskog NOP odreda od 18. februara 1942. godine. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1942. godine*, knj. 2, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Saopštenje br. 2 od oktobra 1941. godine o osnivanju glavnog štaba narodnooslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru i Boku. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

Saopštenje Glavnog štaba NOP odreda za Cnu Goru i Boku od 21. decembra 1941. o borbi za Pljevlja. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

F. Trgo, *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda*, knj. 4, tom 2, Beograd, Vojno-istorijski institut, 1955.

Uputstvo štaba narodno-oslobodilačkih partizanskih odreda za Crnu Goru, Boku i Sandžak od oktobra 1941. godine za rad političkih komesara. *Zbornik dokumenata i podataka o NOR jugoslovenskih naroda. Borbe u Crnoj Gori 1941. godine*, knj. 1, tom 3, stručni timovi Instituta (ur.), Beograd, Vojno-istorijski institut jugoslovenske armije, 1950.

LITERATURA

Duda, I. (ur.), Stvaranje socijalističkoga čovjeka – hrvatsko društvo i ideologija jugoslavenskoga socijalizma*,* Zagreb – Pula, *Srednja Evropa*, Sveučilište Jurja Dobrile u Puli, 2017.

Gobetti, E. (ur.), Crna Gora u očima Pirzzia Birollia avgusta 1941*, Matica – časopis za društvena pitanja, nauku i kulturu*, 48 (2011), 429–464.

Gestro, S. *La divisione italiana partigiana „Garibaldi", Montenegro 1943–1945*: Milano, Mursia, gruppo editoriale, 1981.

Jonjić, T. Komunisti iz Hrvatske i hrvatska država, *Politički zatvorenik (XII)*, 99 (2000), 14–16.

Klikovac, Đ. Rad saniteta u prvoj polovini 1944. godine*. Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 388–392.

Komnenić-Džaković, J. Kulturno-umjetnički rad u II četi II bataljona od oktobra 1943. do februara 1944. godine, *Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 362–368.

Marjanović, J. *Narodnooslobodilački rat i socijalistička revolucija 1941–1945*, Beograd, Radnička štampa, „Slobodan Jović", 1975.

Marx, K. *Osamnaesti Brumaire Louisa Bonaparta,* Izabrana djela, Zagreb, Kultura, 1949.

Nikoliš, G. *Korijen, stablo, pavetina*, Beograd, Nolit, 1988.

Pavličić, M. Borbeni put bataljona. Četvrti bataljon*. Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 57–79.

Perović, N.; Vujović, Đ.; Lalićević, B.; Sekulović, N. Treći bataljon*. Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 42–57.

Perović, N. Prvi bataljon, *Peta proleterska crnogorska brgada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 7–25.

Raičević, M.; Kraljević, V.; Marković, B.; Tomić, O. Drugi bataljon*. Peta proleterska crnogorska brigada – zbornik sjećanja*, knj. 3, Beograd, Vojno-izdavački zavod, 1981, 26–41.

Ravančić-Grahek, M. Bleirbug i križni put – na putu povratka kroz Podravinu, *Podravina*, 7/13 (2008), 146–166.

Scotti, G. *Montenegro amaro. L'odissea dei soldati Italiani tra le Bocche di cattaro e L'Erzegovina dal, luglio 1941 all' ottobre 1943.* Roma, Odredek, 2013.

Šistek, F. *Jevreji u Crnoj Gori.* Cetinje, FCJK, 2022.

Šumanović, V. Svećenici srpske pravoslavne crkve u postrojbama narodno-oslobodilačke vojske Jugoslavije, *Obnova – časopis za kulturu, društvo i politiku*, 19/1 (2024), 177–198.

Vujović, Đ.; Moša Pijade u Crnoj Gori 1941–1942*, Istorijski zapisi XXXI(LI)*, knj. XXXVII, 1978, 59–83.

Živković, M. Bitka za Pljevlja 1. decembra 1941*, Vojno-istorijski glasnik*, 2 (2019), 143–158.

Zoran GUDOVIĆ

THE PORTRAYAL OF MONTENEGRIN PARTISANS IN PROCLAMATIONS: SELECTED EXCERPTS FROM THE ANTIFASCIST SPIRIT OF MONTENEGRO

Summary

The four-year freedom struggle of the Montenegrin Partisans during the Second World War, as an expression of organized subordination within a system of command, confirmed the emergence of a serious and structured society. This refers to a high-quality armed, cultural, informational, and overall resistance against Italian and German fascists and their domestic collaborators. The author demonstrates that the struggle for unity of the movement, strategies for mobilizing the masses, political work, various training courses, and combat tactics constituted an indivisible system within the vision of resistance and final liberation. The author presents the Montenegrin Partisans through a selection of proclamations, orders, and wartime analyses found in existing documents of the National Liberation Movement (NLM). These sources also include acknowledgements from the Italian command, which recognized the Partisans as highly intelligent and, for the time, well-educated fighters. Nevertheless, the author also points out certain weaknesses of the movement, while abstracting from commonplaces and well-known events.